

AZ EDELÉNYI JÁRÁS ZSIDÓ TEMETŐINEK VIZUÁLIS ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATA

DOBÁK JUDIT

Doi 10.32979/PUM.SPH.2023.3.4

Bevezetés

Tanulmányomban az Edelényi járás zsidó hagyatékát vizsgálom. Kutatásom fókuszában az izraelita temetők településen belüli elhelyezkedése áll. A vizuális antropológia eszköztárával a látható, vizuálisan értelmezhető társadalmi összefüggésekre szeretnék rámutatni – ezáltal járulva hozzá a vidéki zsidóságról meglévő, erősen hiányos tudás gazdagításához.

Az Edelényi járás 45 települése közül 25 település került be a Kreatív Régió III.¹ című projektbe, amely a kutatás háttérét adja. Így a vizsgálati keret is erre a 25 településre szűkül: Abod, Balajt, Boldva, Borsodszirák, Damak, Debréte, Edelény, Galvács, Hangács, Hegymeg, Irota, Ládbesenyő, Lak, Martonyi, Meszes, Nyomár, Rakaca, Rakacaszend, Szakácsi, Szendrő, Szendrőlád, Tomor, Tornabarakony, Viszló és Ziliz. A települések két főbb útvonal által közrefogott területen helyezkednek el, tájföldrajzi megnevezés nélkül viszonylag egységes, egymással aktív kapcsolatban álló településeket felfűzve. A települések közül néhányat kiemeltem egy-egy temető típus bemutatása érdekében.

A társadalom életében meghatározó szereppel bírnak a vizuálisan érzékelhető információk. Ezek komolyan befolyásolják gondolkodásunkat, azt, hogy miről milyen „képünk” legyen.² A településen belüli láthatóság meghatározhatja egy-egy társadalmi csoporthoz rendelt képünket, módosíthatja az adott csoporthoz tartozó értékítéletünket.

A kutatás során tehát a temetők elhelyezkedését vizsgáltam, amelyet – a temetők állapotának leírásán túl – összevettem a betelepülés évtizedeiben rögzített kataszteri térképekkel, valamint azt is megvizsgáltam, hogy a zsidó temetők hogyan járulnak hozzá egy-egy település egészének képéhez.

---

¹ Creative Region III. (Kulturális és társadalmi innovációk, fenntarthatóság és kreatív turizmus) című, a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében az NKFIH támogatásával megvalósuló, TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú projekt.

² TOKAJI 2014, 5–6.

Vizsgálati keret

A zsidóság betelepítése Borsod, Abaúj és Zemplén vármegyékbe a 18. században kezdődött. A 19. század elejétől a sűrűn lakott határ menti régiókból a megyék egész területére, a falusi településekre is vándoroltak izraeliták, ahol házalással, szatócs- és vegyeskereskedéssel, mészárszék- és kocsmabérlettel, valamint – miután a mezőgazdasági ingatlanok vásárlása és bérlete is lehetővé vált számukra – földműveléssel foglalkoztak.³

Az Észak-magyarországi régió zsidóságáról szóló szakirodalom elsősorban a Tokaj-hegyalján világhírűvé vált zarándokút és a csodarabbik hagyatékát említi, vizsgálja, elemzi. Bodrogkeresztúr, Mád, Olaszliszka települések feldolgozása a ma is élő és jelenlévő zsidó lakosságnak⁴ köszönhetően viszonylag jól feltárt. Azonban, ahogy Csíki Tamás is rámutat, hiányoznak a manapság folyton emlegetett zsidó és keresztény együttélésre vonatkozó lokális kutatások, vagyis a közösségi kapcsolatoknak és konfliktusoknak, a helyi társadalmak szerveződésének mikroléptékű vizsgálatai.⁵

Különösen igaz ez azokra a kis településekre, ahol 1944 előtt csak néhány zsidó család élt, a jellemzően pár száz fős falvakra, amelyek a kevésbé gazdag települések közé tartoztak (és tartoznak ma is). Ennek köszönhetően az épített környezet, a tárgyi hagyaték, és a funerális építészet is szerényebb, kevésbé látványos, emiatt örökségi védelmet is nehezebben kapnak, illetve kevésbé vonzzák a történészeket, a művészettörténeti kutatásokat is. A kutatók, a helytörténeti vizsgálatokat végzők nem helyeznek hangsúlyt a helyi zsidóság történetének feltárására, így hiányoznak az egyéni visszaemlékezések, a zsidó kultúrához tartozó tárgyi emlékek és a helyi közösségi kapcsolatok árnyalt leírásai.

A vidék és elsősorban a kis települések, a pár száz fős falvak nem kapnak említést, szinte semmit sem tudunk a kistelepülések zsidó közösségeiről. Az Edelényi járás települései esetében Edelény és Szendrő városokat említik, de a két város feldolgozása is jelentős hiányokat mutat, annak ellenére, hogy mindkét településen a holokausztot megelőző évekig élénk közösségi élet folyt, több településen a népesség közel egytizedét adta a zsidó közösség, amely saját iskolával és zsinagógával rendelkezett. A területfejlesztési szakirodalomban nincs nyoma, a történeti,⁶ szociológiai⁷ és néprajzi munkák⁸ pedig, ha meg is említik, akkor is sokszor a To-

³ Csíki 2015, 61–67.

⁴ Fontos megemlíteni, hogy a jelen lévő zsidó közösség nem a korábbi közösség leszármazottjaiból tevődik össze. Az újonnan betelepülő közösség tagjai a Reb Steiner Saje (csoda)rabbi unokájához kötődő alapítvány meghívására a világ legkülönbözőbb pontjairól érkeznek, és tartózkodnak itt hosszabb-rövidebb ideig. Ilyen értelemben közösségi kontinuitásról nem beszélhetünk.

⁵ Csíki 2015, 61.

⁶ Gyulai 2015; Csíki 1994. és Csíki 2015; Mislovics 2008. és Mislovics 2009; Balogh–Bányai 2020.

⁷ Karády 2001.

kaj-Hegyalján található gazdagabb emlékanyaggal összemossa jelenítik meg a borsodi apróbb falvak hagyatékát.

A kutatás során igyekeztem minden faluban, kisvárosban felkeresni a helyi zsidó temetőt, ott fotókat és rövid mozgóképeket rögzítettem. Nem sikerült mindegyik temetőt megtalálni, mert a vidéki zsidó temetők nagy része gondozatlan, sokszor a növényzet oly módon benőtte a még fellelhető sírköveket, hogy amennyiben a temető pontos helye nem ismert, nehézséget okoz rátalálni arra, vagy nem sikerül a közelébe jutni az erősen burjánzó bokros növények miatt. Előfordul, hogy a temető csak magánkerteken keresztül közelíthető meg, csak a helyiek segítségével deríthető fel. (Például: izraelita temető Nyomáron.) A kutatásba bevont izraelita temetőket, azok állapotát a tanulmány végén táblázatos formában is bemutatom. Figyelmet fordítottam a temetők szerkezetére, elhelyezkedésére, valamint a helyi emlékművekre is. Nem foglalkoztam azonban a temetőkben található sírkövekkel és egyéb épületekkel.

A temető szerepe a vidéki zsidóság hagyatékának feltárásában

Az Edelényi járás zsidóságának helyi történelme a holokauszttal véget ért, így nehéz rekonstruálni a mindennapi életet, a közösség működését úgy, hogy a társadalom 5-10 %-a csak tárgyiasult emlékekben él tovább, síremlékek, emléktáblák jelzik, hogy jelen voltak a település életében. Nem segítette a folyamatot a szocializmus elhallgató stratégiája, valamint az sem, hogy egyes peremre szorult falvak lakossága teljesen kicserélődött, így a társadalom korábbi szövete már az emlékezésben sem érhető tetten. Észak-Magyarország zsidó közösségei eltűntek, a társadalmi folytonosság kettétört a holokauszt által, ezért a helyi zsidóság szerepének feltárásában kulcsfontosságú a temetők vizsgálata.

A temető a néprajztudományban a többi tárgyi emlékekkel együtt vizsgálandó, és a vizuális antropológia módszertana⁹ szerint is a falvak képéhez tartozik. A sírkeretek állapota sürgeti a feltárást, és a dokumentálást, hiszen a nem látogatott sírhegyek könnyen a vandalizmus vagy az enyészet martalékává válnak.

A temetőknek fontos szerepük van a társadalomban, az emberi életciklus egyik legkritikusabb és legérzékenyebb szakaszának helyei. Fontos szerepük van a gyász feldolgozásában, az emlékezésben, emlékhelyekké válnak. A temető településen belüli elhelyezkedése, a temető gondozottsága, megközelíthetősége sokat elárul a helyi társadalomról. Állapotából következtethetünk a helyi közösség jelenlétére, aktivitására, a különböző társadalmi csoportok egymás közti viszonyaira.

A temető kulturálisan szervesen hozzátartozik az emberi létformához. A temető elhelyezkedése a településen, benne a sírkövek elhelyezkedése, a kerítés, a belső rendszer, a terület egyéb sajátosságai mind-mind információt nyújtanak. A temető az emberiség történelmében mindig utal a letelepedett életformára, a felekezeti temető létesítésével a közösség a helyben maradását, a közösségi integrációját fejezi ki.

⁸ KUNT 1983; VIGA 1990. és VIGA 2008.

⁹ Lásd bővebben: R. NAGY 2000. és R. NAGY 2020.

A temető nem utolsó sorban látványos és reprezentatív hely, amelyet sokszor gondolnak a helyi hivatalok akkor is, ha nem kötelező feladat számukra, hiszen a helyi politikai elit megítélésében nagy szerepet játszik a temetők képe.

A temetők helyének kiválasztását többféle tényező befolyásolhatja:

- A helyi szabályozás, a jogszabályok, a település földjeinek korábbi tulajdonviszonyai a temetők helyét is meghatározzák.
- Vallási, kulturális tényezők, tabuk, hagyományok és szokások is alakítják a temetők helyét. Ebben a tekintetben különösen fontos az elkülönülések vagy éppen a közös temetőhasználati szokások megfigyelése.
- Környezeti tényezők között elsősorban a domborzati viszonyokat kell megemlíteni. A talaj, a vízelvezetés és a természetes vízmedrek is befolyásolhatják az elhelyezkedést.
- A temető szempontjából fontos, hogy a közösség meg tudja közelíteni, vagyis a közösségi hozzáférésnek teljesülnie kell: ne legyen elzárt vagy nehezen megközelíthető helyen.
- A megközelíthetőség mellett fontos, hogy a lakóterületektől távol kell esnie, egyrészt közegészségügyi okokból, másrészt a temető nyugalma sem zavarhatja az ember által keltett zaj.
- A kialakításkor általában olyan helyet keresnek, amely bővíthető, hiszen a temető mindig letelepedett életmódra utal, vagyis a közösség hosszú távon, több generációval tervez, amely együtt jár a temető folyamatos bővítésének igényével.
- Fontos szempont a gazdasági vagy társadalmi értelemben kiemelt helyeknek a megóvása, a temetőt ezektől elkülönítve szokták kialakítani.

Az Edelenyi járás közösségeiben a római katolikus és a református vallás hívei vannak jelen túlnyomó részben. Emellett egy-egy településen néhány egyéb vallás (görögkatolikus, evangélikus, újabban több kisegyház) is jelen van. Az 1880-as évek összeírásai szerint a környék falvainak 2–9 % volt izraelita vallású. A zsidóság temetkezési szabályrendszere szigorúbb és sokkal több szabályt foglal magában, mint bármely más itt létező felekezeté. A vallás mindennapokat is meghatározó rendszere – a születés és halál, a gyász időszakára kiterjedő részletes szabályozása – szigorú keretek között tartotta mind a temetők kialakítását, mind a temetőknek a település többi részéhez való viszonyulását is. A zsidó vallás szerint a temető szent hely, ahol kizárólag a zsidó közösség tagjai nyugszanak.

Balogh István kiemeli, hogy a zsidó és a keresztény temetők között lényeges különbség az, hogy míg a keresztény temetők felszámolását, áthelyezését, a sírok megszüntetését a vallási szabályok lehetővé teszik, addig a zsidóságnál ez nem lehetséges. Emiatt – ha történetesen nem pusztítják el, mint ahogy sokszor megtörtént, illetve ma is megtörténik – a temetők megmaradnak, ennek révén sok településen a zsidó temetők mára a legrégebbi temetkezési helyek. A sírok egyben az egyéni

szintű történelem legrégebbi dokumentumai, illetve természetesen a zsidóság saját sírkölkultúrájának emlékei.¹⁰

A temetőket igen sokféle, egymásra rétegződött hatás alakította, ma már sokszor kibogozhatatlanul. A temető számos szállal kötődik a helyi kultúra egészéhez. Helyének kiválasztása, fekvése, a területet borító növényzet, és a benne megtalálható mesterséges formák (sírjelek, sírok, építmények, az oda vezető jelzések) első sorban a település és a környezet kapcsolatáról tanúskodnak.¹¹

Kunt Ernő rámutat¹², hogy a felekezet szerinti elkülönülés a 18–19. század folyamán az egész ország területén lezajló nagyarányú, spontán paraszti vándorlások és a telepítések következményeként alakult ki. A törzslakosok és az újonnan érkezők gyakran külön vallásúak voltak, így külön temetkezési helyet választottak. Magyarország falvainak településképét meghatározza ez a kettősség: a két domináns felekezet, a református és a katolikus elkülönülése következtében a legtöbb faluban, sokszor még a legapróbbakban is, két temető és két templom található.

A zsidó temetők elhelyezkedésére többféle megoldást találunk. Ritkán, de előfordul, hogy a református és a katolikus temető közé ékelődik a zsidó temető. Rakacszenden találunk ilyen megoldást. Gyakori, hogy a református–katolikus elkülönülés mellett a temető sarkában vagy a temető szélén kapnak helyet a zsidó sírok. Balajton, Zilizen, Szakácsiban láthatunk erre példát.¹³

Több településen teljesen eltérő helyen találjuk a katolikus, a református és a zsidó temetőt, sokszor a település ellentétes oldalán. Ennek több oka lehet. Egyrészt ez általában abban az esetben fordul elő, amikor a településen a zsidó közösség földtulajdonnal rendelkezett, és így saját területén alakított ki a temetkezésnek és a kísérő szertartásoknak megfelelő helyet. A zsidó közösség a halottai számára biztonságos (víztől védett, magasabb fekvésű), és lehetőleg hosszútávon fenntartható területet igyekezett megvásárolni.¹⁴ Ilyen temetőt találunk többek között Edelényben és Szendrőn. Másrészt a temető helyének változása is tükrözi a zsidóság makropozíciójának változását.¹⁵ A 19. századtól kezdődően alapított zsidó temetők többségét már az újonnan kialakított községi temetők mellett vagy annak közelében jelölték ki.

A sírkő készíttetésének módja is jellemzi a helyi közösséget. A kisebb településeken a kőfaragók a zsidó és nem-zsidó temetőkben sokszor ugyanazon köveket használták, és a formavilág is jobban közelített, mint a nagyobb közösségek, például a nagyvárosok esetében, ahol a funerális építészet a helyi közösség reprezentatív tere is volt egyben.¹⁶ A vizsgált falvakban ilyen temetőt nem találunk. Edelényben, Szendrőben, Boldván (a körbekerített temetőkben) találunk olyan sírokat, amelyek

¹⁰ BALOGH–BÁNYAI 2013.

¹¹ KUNT 1983, 7.

¹² KUNT 1983, 14–15.

¹³ A térképeken a zsidó temető jele: kerítés között hegyes háromszögű sírkövek.

¹⁴ BALOGH 2018, 49–50.

¹⁵ BALOGH 2018, 54.

¹⁶ Vö. TÓTH 2018.

anyagukban eltérnek a többségi társadalom sírkőhasználatától. A kisebb településeken mészkövet, homokkövet használtak leggyakrabban (ritkán márványt), emiatt a temetők sematikusnak tűnnek. Azonban, ha jobban megfigyeljük, elvéve találunk egyforma sírkövet. A követ az elhunyt családja vásárolta és hozatta. Faragásáról a közösség, illetve a Temetkezési Szentegylet gondoskodott. Így még a legszegényebb hitközségi tagnak is volt síremléke.¹⁷ Egyszerűségük ellenére a formában, díszítésben, a szöveg elhelyezésében változatos formákat találunk.

A magyar paraszti kultúrában a sírkőállítás sokáig a gazdagok kiváltsága volt, a szegényebb paraszti családok csak a 19. század második felétől állítottak fejfa helyett sírkövet.¹⁸ A keresztény temetőben lévő sírhelyeket fokozatosan újraváltják, így csak kivételes esetekben marad meg egy-két régebbi síremlék, például az egykori egyházi vezetők, lelkészek, tanítók síremlékei. Ehhez képest a zsidó temetők eredeti állapotukban maradtak meg, mára többnyire lezárt, végleges egységet képeznek.¹⁹

A temető terének elkülönítésére szolgál a temető kerítése. Anyagát tekintve sokféle kerítéssel találkozunk. Leggyakrabban drótkerítés fut végig a temető határában, de előfordul, hogy növényzet határolja a temetőt. A zsidó sírkertek egy részét magas betonkerítéssel határolták, amelynek kapuja többnyire zárva van. Helyi segítséget kell kérni a kulcs vagy a kód megszerzéséhez, a bejutáshoz. Így a zárt temetők látogatása sokkal szabályozottabb, mint a napközben korlátlanul látogatható keresztény temetőké. A temető kapujának szimbolikus jelentősége is van: a gyászmenet a kapunál megáll, „beköszönvén a halottat”.²⁰

A temető melletti árok sokféle babonának szolgált táptalajul, emellett fizikailag is elhatárolja a temetőt a temetőn kívüli résztől. A vizsgált települések többségénél a mai napig felfedezhető a temető melletti árok.

A településkép további meghatározó eleme a többnyire a községek főterén elhelyezett emlékmű, amely a távol elhunytaknak állít emléket. Az Edelényi járás falvaiban sorra megtaláljuk az első és második világháború áldozatainak állított emlékoszlopokat, emléktáblákat. Ezek az oszlopokon már ritkán találunk felekezeti tagolást, leggyakrabban egyszerű ábécé sorrendben szerepelnek a nevek, etnikai és felekezeti hovatartozás megjelölése nélkül. A megkülönböztetés hiánya két különböző okra vezethető vissza. Az első világháború időszakában a helyi zsidóság erősebben kötődött a helyi társadalom szövetébe, helyben túlélők maradtak, vagyis a gyászban a zsidó és nem-zsidó lakosság ugyanúgy osztozott. Jellemzően hasonló körülmények között vesztették életüket a harcban elhunytak. Azonban a második világháborús emlékműveket már nagyrészt nem a helyi zsidóság részvételével állították. A legtöbb emlékmű esetében a holokauszt áldozatait összemosták a harctéren elhunyt katonákkal. Kevés helyen találunk utalást arra, hogy a második világháború „áldozatait” felirat alatt szereplő nevek egész családok elhurcolását jelentet-

¹⁷ SZABÓ 2010.

¹⁸ KUNT 1983, 55.

¹⁹ BALOGH-BÁNYAI 2013.

²⁰ KUNT 1983, 17.

ték. Az emlékezetpolitikai megfontolások így nem választották szét a holokauszttáldozatait és háborúban elesett áldozatokat.

A vizsgálatba bevont 25 település egyikében sincs aktív zsidó temető. Több településen csak a nyoma, vagy korábbi terepbejárások emléke létezik, a temetőt megszüntették, vagy olyan módon foglalta vissza a növényzet a gondozás hiányában, hogy már a helyét sem lehet fellelni a valamikori sírkertnek.

A temetők felkutatása több esetben időigényes és bonyolult feladatot jelentett. A keresés kiindulópontjai az izrelitatemetok.hu valamint a zstm.hu weboldalak voltak, de még a pontos térképjelöléssel sem volt egyszerű megtalálni a sokszor bozotosok, szántóföldek szélén vagy kertek végében található a helyszíneket. A fellelt temetőket egyeztettem az 1800-as évek végi kataszteri térképekkel. A különböző térképek összevetése lehetőséget ad annak megítélésére, hogy a kevés sírkő vélhetően a helyén található-e. Még így sem sikerült minden temetőt, illetve sírkőegyüttest megtalálni.²¹ A helyiek tudására szórványosan lehetett hagyatkozni. Néhány településen pontos útbaigazítást kaptam (például Szakácsiban, Nyomáron), de volt olyan település, ahol a falu nagy része egyáltalán nem tudott a helyi zsidóság korábbi létezéséről sem (Balajt), pedig a temetőben lévő sírkövek a többi felekezettel az idők során szomszédságot alkottak, így minden temetőlátogatáskor ki kerülhetetlenül láthatók a megmaradt zsidó síremlékek.

Balajt

Balajt 500 fő alatti aprófalu, ahol 1944 előtt egy-két zsidó család élhetett a statisztikák szerint. Az izraelita temetőt a köztemető bal oldalán alakították ki. A három felekezeti magába foglaló temető a lakóépületektől 700 méterre, egy zsákutcában található. A temető ma is szektorokra oszlik. A sírkövek felirata nem olvasható.

1. kép. Balajt 1892-es kataszteri térképe. Jobb felső sarokban jelölve a három felekezeti temetőt. *Forrás:* Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Internet: www.maps.arcanum.hu

²¹ A keresésben nagy segítségemre volt R. Nagy József kollégám.

2. kép. Az 1. számú kép részlete: a temetők egymáshoz való viszonya. A közös temető bal alsó sarkán (háromszögekkel) jelölték a zsidó temetőt, középen a „r. k. temető” és a fűzfával is jelzett „ref. temető”. *Forrás:* Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Internet: www.maps.arcanum.hu

Rakacaszend

Rakacaszend 300 fő alatti, ma már görögkatolikus dominanciájú aprófalu. A köztemető három részre oszlik. A temetővel szemben állva a temető bal oldalán a református, jobb oldalán a katolikus hívek temetkeztek. A két rész közötti sáv alsó részében kapott helyet a zsidó sírkert.

3. kép. Rakacaszend temetőinek elhelyezkedése egy 1893-as kataszteri térképen. *Forrás:* Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Internet: maps.arcanum.hu

4. kép. Rakacaszend temetőinek elhelyezkedése egy 1893-as kataszteri térképen, kinagyítva a temetők részlete. *Forrás:* Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század).
Internet: maps.arcanum.hu

A térkép nagyított részletén jól látható, hogy a három felekezet temetője között árok is húzódott. Észak felé a kereszttel jelölt római katolikus temető, ettől délre a zsidó temető, valamint a füzfával és kereszttel ábrázolt református temető. Ennek ma már nincs nyoma, mindhárom felekezet temetője egy körbezárt, két bejárat felől is megközelíthető, egybefüggő terület. A temetőt három szektorra osztották, de a határvonalak elmosódtak, a sírhelyek a szektorok határán keverednek.

A temetőben nyolc sor azonosítható. A sorokban vannak már csak fekvő vagy csak töredékes sírkőmaradványok, és vannak olyan sorok, ahol öt-hat sírkő is található. Sírhantok már nem azonosíthatók be.

A temető viszonylag jól ápolt környezetben található. Nem találtunk rongálásra utaló jeleket, valamint a környező növényzet is megfelelően kezelt volt. A sírkövek egy része kidőlt, valamelyik sírkő ketté tört, és az álló sírkövek nagy része is várhatóan rövid időn belül kidől, aminek egyik oka, hogy a sírköveknek nincs talapzatuk. Az olvashatóan megmaradt feliratok között egyetlen magyar-héber nyelvű sírkövet találtunk, a többi sírkőre héber feliratot véstek. A sírkövek sematikusak. A kövek anyaga, formája, a feliratok egyszerűsége és hasonlósága arra enged következtetni, hogy a rakacaszendi 9,27% arány (1880-as adat) ellenére egyszerű és szegény közösségről beszélhetünk.

5. kép. Rakacszendi temető, kataszteri felmérés szinkronizált térképei. *Forrás:* Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Internet: maps.arcanum.hu

6. kép. Sírkő a rakacszendi temetőből. A szerző saját felvétele (2023. május).

7. kép. Rakacszendi temető zsidó sírkövei. A szerző saját felvétele (2023. május).

Damak

Damak 300 fő alatti, református dominanciájú aprófalú az Edelényi járásban. Damak határán, a Hegymeg felé vezető úton található az izraelita temető. Környezete benőtt, gondozatlan, kőkerítéssel kerített. A temető falai megbújnak a növényzet mögött, az útról nehezen észrevehető. A kerítés kapuja megrongálódott. (A vasajtó zsanérjai elkorrodálódtak, a lakatokat leverték.) A zárt kerítésen kívül, a település temetőjének szélén is található sírköveket. A temető a keresztény temetőtől néhány méterre, de egyértelműen különálló területen helyezkedik el. A két temető között átjárhatatlan növényzsáv van.

8. kép. Damaki temető, kataszteri felmérés szinkronizált térképe. *Forrás:* Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Internet: maps.arcanum.hu.

A temető kis dombon fekszik, alig magasabban, mint a mellette lévő magas talajvízű szántó. A damaki izraelita temető elhanyagoltsága ellenére meghittséget sugároz. A sírkertben 6 sírkő azonosítható. A sírkövek környezetét növényzet uralja. A sírkövek egy kivételével jó állapotban vannak, felirataik héber nyelvűek és olvashatóak. A temető sorai nem beazonosíthatóak.

9. kép. Damak, az izraelita temető bejárata. A szerző saját felvétele (2022. augusztus).

10. kép. Sírkő a damaki temetőben. A szerző saját felvétele (2022. augusztus).

Hangács

Hangács 600 fő alatti aprófalu. A településen az izraelita és a keresztény temető egymástól távol, a falu északi és déli területén helyezkedik el, a település két ellentétes pontján. A temető megmaradt síremlékei egy földút mellett, a falu határában találhatóak. Kerítés nincs, de a sírkövek környezete időszakosan gondozottnak tűnik. A sírkövek és a földút között árok húzódik, sírkertet lezáró kerítés vélhetően nem volt.

11. kép. Hangácsai temető, kataszteri felmérés szinkronizált térképe. Forrás: Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Internet: maps.arcanum.hu

Az izraelita temető nagy része a főbb útvonal mellett található. A képen Hangács egy 19. századi (1856–1860) kataszteri szinkronizált térképén láthatjuk a temető elhelyezkedését. A régi, Damak felé tartó út megszűnt, keskeny földút vezet el a temető mellett. A református és a katolikus temető a település déli részén, az izraelita temetővel átellenben található. Mindhárom felekezetnek külön temetője van.

Az izraelita temetőből gyönyörű panoráma nyílik Hangács településre. A tizenegy darab álló síremléket nem gondozzák, néhány sírkő elmozdítva a földön vagy a földben hevert. A sírköveken vegyesen héber és magyar-héber feliratok olvashatóak.

12–13. kép. Hangács, az izraelita temető sírkövei. A szerző saját felvétele (2023. április).

Hangács központjában, a Rákóczi út és a Dózsa György utca Nyomár felőli elágazásánál található I. és II. világháborús emlékmű. Az emlékművet a település lakossága állította 1936-ban, és az önkormányzat kiegészítette a II. világháború áldozatainak neveivel 1989-ben.²² A márványtáblán az áldozatok neve olvasható, többek között annak a Reinitz családnak több tagja, akinek rokonai sírköve a hangácsi zsidó temetőben megtalálható.

²² HADOBÁS 2015, 27–28.

Edelény

Edelény közel tízezer fős település, és központi szerepkörrel rendelkezik, az Edelényi járás központi települése. 1900-ig zsidó imaháza volt, 1904-re háromhajós, egyemeletes zsidó templom is épült. A hitközség 1930-ig Szendrőhöz tartozott, később tizenkét község körzeteként vezető szerepet töltött be a járás zsidó közösségeinek életében. A kóser mézársszékkal, alapfokú zsidó iskolával bíró ortodox közösség szociális és gazdasági szempontból is fontos szerepet játszott Edelény életében.²³ A második világháborút túlélő kevesek közül majdnem mindenki elhagyta az országot, így helyben nincs aktív zsidó közösség.

Külön tanulmányt érdemelne a kistelepülések emlékezetpolitikája, amelynek egyik példáját vizuális megjelenése okán beemelek az elhunytakra való emlékezés vizsgálatába. Edelényben zárt kerítés mögött találjuk a zsidó temetőt, szemben a jelenleg is aktív köztemetővel. Bejutás csak kód ismeretében lehetséges, amelyet a helyi polgármesteri hivatalban kérésre megadnak. A temető nagyrészt rendezett, de a sírok állapota gyorsan romlik. Az egyéni és közösségi emlékezet diszkrpanciájának egyik szimbolikus példája az Erényi család sírköve és a város főterén található világháborús emlékmű reflexiója. A temető egyik sírján a felsorolt családtagok után az alábbi felirat olvasható:

*„kiket 1942–1944-ben a német és magyar nácik
elhurcoltak, megkínóztak, és meggyilkoltak.
Béke elszórt hamvaikra!”*

A sírkövet egy túlélő családtag, Erényi Géza állította 1978-ban, vélhetően Johannesburgból. A sírkövön héber felirat is olvasható, amely megismétli a latin betűkkel vésett feliratot: *„A magyar és német fasiszták az emlegetetteket deportálták, kivégezték és megölték”*.

A város egyik központi helyén világháborús emlékmű áll. 2015-ig a többségi társadalom II. világháborús hőseinek, elesettjeinek név szerinti felsorolását hosszan olvashattuk a város főterén 1991-ben állított emlékművön. A helyi zsidóságról egy mondatban emlékeztek meg:

*„Kegyelettel emlékezünk arra a
213 zsidó honfitársunkra,
akiket megölt a gyűlölet
és akik mártirokká váltak
a II. világháború poklában.”²⁴*

²³ LAKI-LUKÁCS 2022.

²⁴ Székely Károly és Stremeny Géza „Hősi emlékmű” című alkotása Edelény központjában.

A 2015-ös (jelenlegi) felújítás már ennél is szűkszavúbb:

„AZ ELSŐ ÉS MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
HŐSI HALOTTAINAK ÉS ÁLDOZATAINAK
EMLÉKÉRE
A VÁROS KÖZÖSSÉGE
1930 2015.”²⁵

A kerítés mögötti és a város főterén található emlék bár ugyanarról a társadalmi traumáról beszél, mégis a közösség előtt vizuálisan is aktívan jelen lévő emlékmű megfosztja a zsidó áldozatokat a név szerinti említéstől (vagy legalább a családnevek említésétől). A közösség szeme előtt lévő szöveg az első változatban elhárítja a helyi társadalom felelősségét – a használt kifejezéssel: az elhunytakat a „gyűlölet” ölte meg. Ezzel szemben a sírkövön a túlélő „magyar és német nácikat” nevez meg a család halálának okaként. A második felújítás után az „áldozatainak” kifejezéséből arra következtethetünk, hogy az itt élő zsidó családoknak állítottak ezzel emléket.

Jelen dolgozat az edelényi hősi emlékmű részletes elemzésével szándékosan adós marad. A példa ennek ellenére jól mutatja, hogy a látható, vizuálisan is megfogható emlékhelyek elhelyezése az emlékezetpolitika hatékony eszköze lehet.

Összegzés

Balajt, Rakacaszend, Hangács, Damak és Edelény már a 13–14. században létező települések voltak, így településszerkezetük, faluképük hosszú évszázadok történeti fejlődéséről tanúskodik. Tanulmányomban a vizuális antropológia eszköztárával igyekeztem bemutatni az izraelita temetők helyét a jelenkori helyi társadalomban. Vizsgálatom fókuszába a zsidó temetők települési térszerkezeten belüli elhelyezkedései kerültek.

A temetőt speciális közösségi térként fogom fel. Tulajdonviszonytól függetlenül egy közösség szabályrendszere igazgatja, a közösség használja. A temetők nehezen mozdíthatóak, így a településképi meghatározottságuk okán rögzítik a szociálgeográfiai súlypontokat. Emiatt is fontos, hogy egy adott közösség hogyan tekint a funerális örökségére.

Balajt, Rakacaszend a közös temető létrehozásának példája. Mindkét település esetében csak szimbolikus módon választódik el a felekezetek közötti tér, fizikai korlátok nincsenek, így az izraelita temető a teljes közösség halotti kultúrájának része. Mindez ellenkezik a zsidó temetkezési szokásokkal, hiszen vallási előírás, hogy „minden zsidó és nem-zsidó létesítménynek teljesen el kell különülnie”. Azonban ezeken a településeken néhány család jelentette a zsidó közösséget, és ezek gazdasági ereje vélhetően nem tette lehetővé az önálló temető létrehozását. Így az előírást az elkülönített területrésszel oldották meg.

²⁵ Fotók az emlékműről: www.kozterkep.hu/8304/hosi-emlekmu#vetito=503906

Damak izraelita temetője, bár közel fekszik az aktív temetőhöz, magas kerítésének köszönhetően lezárt, a mindennapokban nem látható zárványként jelenik meg a településképben. Hangács izraelita temetője egy szűk csoport által használt, a boros pincék felé vezető földút mellett helyezkedik el, gyönyörű környezetben, de a településnek már nem élő szövetében található. A településen szép példáját találjuk a világháborús esetekre való emlékezésnek, ahol a zsidó és nem-zsidó lakosok felekezeti jelölés nélkül, név szerint szerepelnek a község főterén található emlékművön. A zsidó áldozatok így ugyanúgy láthatók, vizuálisan jelen lévőek maradhattak, mint a nem-zsidó lakosok.

Ezzel szemben Edelény a közösségi emlékezésből kiemelte, megfosztotta a helyi zsidóságot. A temető a köztemető mellett található, de keresni kell a bejáratot, eldugott, nem gondozott lépcsősoron találjuk a magas kerítéssel körbevett, gondozott sírkertet.

A „zsidó családok”-nak megnevezés az emlékműállításban nem példa nélküli. Találunk több környező településen, például Boldván. A jellemzően a rendszerváltás éveiben állított emlékműveket azonban a legtöbb település azóta nem írta felül, és nem tüntette el a zsidóság emlékét a világháborús emlékművekről.

Egy temető állapota nagyban függ a temető településen belüli helyzetétől. A fent említett települések esetében a település szélén találjuk a temetőket. A környező települések népessége alacsony gazdasági potenciállal bír, a holokauszt leszármazottai nem élnek helyben, ezért a jelen lévő lakosságnak, a helyi vezetésnek nagy szerepe van abban, hogy az adott temető mennyire gondozott, védett. A leszármazottak és a külföldi alapítványok segítségével sorra védik a nagyobb temetőket, de azokon a kistelepüléseken, ahol csak néhány sírkő látható, várhatóan hamarosan eltűnik a régió ezen értéke.

A vidék izraelita temetőinek feldolgozása még sok feladatot adhat a társadalomkutatóknak. Ehhez kívántam adalékkal szolgálni – a vizuális antropológia eszközeivel, temetőkön keresztül bemutatva egy társadalmi csoport vizuális reprezentációját.

	Népesség szám	teljes	izraelita népesség %-ában	teljes	izraelita népesség %-ában	izraelita temető	állapota	más felekezettel	út mellett / egyéb
Település	2021	1880	1880 (%)	1940	1940 (%)				
Abod	156	781	1,92	789	0,38	nincs			
Balajt	499	563	1,60	574	0,35	van	gondozott terület, néhány sírkő	együtt	zsákutca
Boldva	2248	1451	2,41	1495	3,61	van	körbekerített, gondozott, 22 db sírkő	külön	zsákutca
Borsod- szirák	1121	663	6,18	811	0,86	van	gondozatlan	külön	bozótosban
Damak	245	420	5,00	407	3,44	van	körbekerített, gondozatlan, 6 db sírkő	külön	út mellett
Debréte	8	238	0,84	211	0,00	?	nem találtuk (Debréte–Viszló között), katasz- teri térképen nem jelölt, zstm.hu jelöli	külön	ha van, akkor bozótos
Edelény	9209	2552	5,05	3280	7,93	van	körbekerített, gondozott	külön	zsákutca
Galvács	87	472	4,24	389	1,54	volt	gondozatlan, kidőlt sírkő	mellett	út mellett
Hangács	553	1243	5,95	1255	0,88	van	gondozott terület, néhány sírkő	külön	út mellett
Hegymeg	105	324	3,09	303	1,98	volt	beszántották	külön	szántóföldön
Irota	89	365	4,11	391	0,26	nincs			
Lád- besenyő	285	470	2,34	559	1,97	volt	19. sz-i katasz- teri térkép jelöli	külön	szántóföldön
Lak	672	764	9,16	780	1,67	van	gondozatlan, 5 db sírkő	külön	út mellett
Martonyi	319	578	4,15	698	2,87	volt	gondozatlan, 1 sírkő	külön	bozótosban
Meszes	162	446	6,50	423	2,36	volt	2 db áthelyezett sírkő emléktáb- lával	mellett	zsákutca

Nyomár	268	518	3,28	461	0,65	van	gondozatlan, 6 db sírkő	külön	szántó mellett
Rakaca	787	684	8,92	964	2,28	volt	gondozatlan, azonosíthatatlan kőmaradvány	mellett	út mellett
Rakaca- szend	261	626	9,27	757	5,28	van	gondozott terület, kb. 20 db sírkő	együtt	út mellett
Szakácsi	187	343	7,58	353	2,27	van	gondozatlan, néhány sírkő	mellett	zsákutca
Szendrő	4146	2340	9,02	3314	7,03	van	körbekerített, gondozott	külön	út mellett
Szendrő- lád	2175	833	5,40	949	0,32	van	gondozatlan, néhány kidőlt sírkő	mellett	út mellett
Tomor	222	na	na	na	na	van	gondozatlan, néhány sírkő	mellett	út mellett
Torna- barakony	18	na	na	na	na	?	19. sz-i katasz- teri térkép jelöli	külön	földút mellett
Viszló	70	398	2,26	416	0,96	?	nem találtuk (Debréte–Viszló között), katasz- teri térképen nem jelölt, zstm.hu jelöli	külön	ha van, akkor bozótos
Ziliz	366	535	7,85	505	0,40	van	gondozatlan, néhány sírkő	együtt	út mellett

Bibliográfia

BALOGH–BÁNYAI 2013

BALOGH István–BÁNYAI Viktória: *Magyarországi zsidó feliratok Scheiber szellemében 1686 után*. Elhangzott 2013. november 20-án, a „Scheiber Sándor, a mi tanítómesterünk” című konferencián.

BALOGH–BÁNYAI 2020

BALOGH István–BÁNYAI Viktória: A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme. *Regio* 28/3. 2020, 24–38.

BALOGH 2018

BALOGH István: *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek*. Doktori disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola. Budapest, 2018.

BÁNYAI 2005

BÁNYAI Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Budapest, Gondolat, 2005.

CSÍKI 2015

CSÍKI Tamás: A holokauszt Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben. *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon* 2/2. 2015, 61–67.

CSÍKI 1994

CSÍKI Tamás: A miskolci zsidóság térfoglalása és az izraelita nagypolgárság a dualizmus évtizedeiben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (szerk. VERES László–VIGA Gyula) XXXII. 1994, 295–306.

GYULAI 2015

GYULAI Éva: Periférikus centrumok – A miskolci zsidóság 18–19. századi intézményei és központi helyszínei. In: *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Szerk. HORVÁTH Zita–Sz. HALÁSZ Dorottya. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015, 71–127.

HADOBÁS 1996

Fejezetek az edelényi iskolák történetéből. HADOBÁS Pál. Edelény, Városi Rendezvények Háza és Könyvtár, 1996.

HADOBÁS 2015

HADOBÁS Pál: *Világháborús emlékművek Edelény környékén*. Edelény, MKKM, 2015.

KARÁDY 2001

KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás - A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001.

KUNT 1983

KUNT Ernő: *Temetők népművészete*. Budapest, Corvina, 1983.

LAKI-LUKÁCS 2014

A mi Edelényünk. Szerk. LAKI-LUKÁCS László. Edelény, Hadobás Pál Művelődési Központ, 2022.

LŐVEI 2014

LŐVEI Pál: Temetők. *Szemponatok a topográfiai leírás rendszeréhez*. Székesfehérvár, Enigma 2001 Kiadó, 2014.

MISLOVICS 2008

MISLOVICS Erzsébet: *A magyarországi zsidóság demográfia- és gazdaságtörténete, 1700–1830*. Doktori disszertáció, Hebrew University. Jeruzsálem, 2008.

MISLOVICS 2009

MISLOVICS Erzsébet: Vázlatok a középkori és 18. századi magyarországi zsidóság történetéből. *Aetas* 24/4. 2009, 139–155.

R. NAGY 2000

Családi album. Szerk. R. NAGY József. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2000.

R. NAGY 2020

R. NAGY József: Alkalmazott vizuális antropológia. *Szellem és Tudomány* 11. (Különszám.) 2020, 542–553.

SZABÓ 2010

SZABÓ Tünde Judit: Kövek az élők házán. *Ligetműhely*. 2010. április. Internet: ligetmuhely.com/liget/szabo-tunde-judit-kovek-az-elok-hazan/ (2023. aug. 16.)

TOKAJI 2014

TOKAJI Ildikó: A vizuális hatások szerepe a társadalom életében. *Dunakavics* 2/3. 2014, 5–12.

TÓTH 2018

TÓTH Vilmos: „Nemzeti nagylétünk nagy temetője”. *A Fiumei úti sírkert és Salgótarjáni utcai zsidó temető adattára*. Budapest, Nemzeti Örökség Intézete, 2018.

ÚJLAKI-NAGY 2019

ÚJLAKI-NAGY Réka: *A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete*. Budapest, Balassi Kiadó, 2019.

VIGA 1990

VIGA Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc, Ethnica, 1990.

VIGA 2008

VIGA Gyula: *A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században*. Budapest, L'Harmattan, 2008.

ABSTRACT

Visual anthropological study of Jewish cemeteries in the Edelény district

Balajt, Rakacaszend, Hangács, Damak and Edelény are settlements that already existed in the 13th-14th centuries, so their settlement structure and village structure testify to long centuries. Using the tools of visual anthropology, I sought to illustrate the position of Israelite cemeteries in contemporary local society, with a particular focus on the location of Jewish cemeteries in the spatial structure of the municipalities.

I perceive the cemetery as a special community space. Regardless of its ownership, it is administered by a community system of rules, used by the community. Cemeteries are difficult to move, so they fix socio-geographical centres of gravity by their location and their definition of the settlement landscape. For this reason, it is also important how a community views its funerary heritage.

In this research, I investigate the location of the cemetery within the settlement. In addition to the description of the state of the cemeteries, I also compare them with cadastral maps recorded during the decades of establishment and examine how the Jewish cemetery contributes to the image of the settlement as a whole.

Preserving the condition of closed Jewish cemeteries that are not, or only rarely visited is often beyond the capacity of small settlements. In the lack of descendants, the cemetery is not well cared for. The gravestones wear out over time or even fall victim to vandalism, which is why I think it is important to take photos of the unrecognised Jewish cemeteries. Illustrations from this material are also included in the study. The research is based on on-site visits, fieldwork and archival data.